ח׳רבת כולצון – אתר בדרום־מזרח השומרון משלהי ימי הבית השני ועד מרד בר־כוכבא

איתן קליין ובועז זיסו
המחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה, אוניברסיטת בר אילן

מאמר זה מוקדש לזכרו היקר של מורנו ועמיתנו פרופ׳ חנן אשל ז״ל

הקדמה

האתר ח׳רבת כולצון שוכן בתחומי סְפָר מדבר שומרון, בגוש הגבעות שממזרח לעמק שילה, ממזרח לקו פרשת המים הארצי, כ־4 ק״מ מצפון לבקעת סאמיה וכ־2.5 ק״מ ממערב לח׳רבת ג׳בעית (על ייחודו של אזור גיאוגרפי זה, ראו שפנייר תשנ״ב; תשנ״ט; תש״ס; תשס״א; שפנייר ורוזנסון תשנ״ט).

גובהה הטופוגרפי של החורבה כ־790 מ׳ מעל פני הים, ושטחה כ־4 דונמים. האתר משתרע על פני שלוחה שטוחה וצרה, וממזרח לו משתפל מדרון תלול לעבר קו השבר (שבו עוברת כיום ׳דרך אלון׳). מן האתר נשקפת תצפית רחבה לכיוונים צפון, דרום ומזרח, ולעבר האתרים הקדומים א־דומה, סרטבה, ח׳רבת ג׳בעית, קובת א־נג׳מה ומבצר דוק, ואף אל הפראיה שמעבר לירדן (מפה 1).

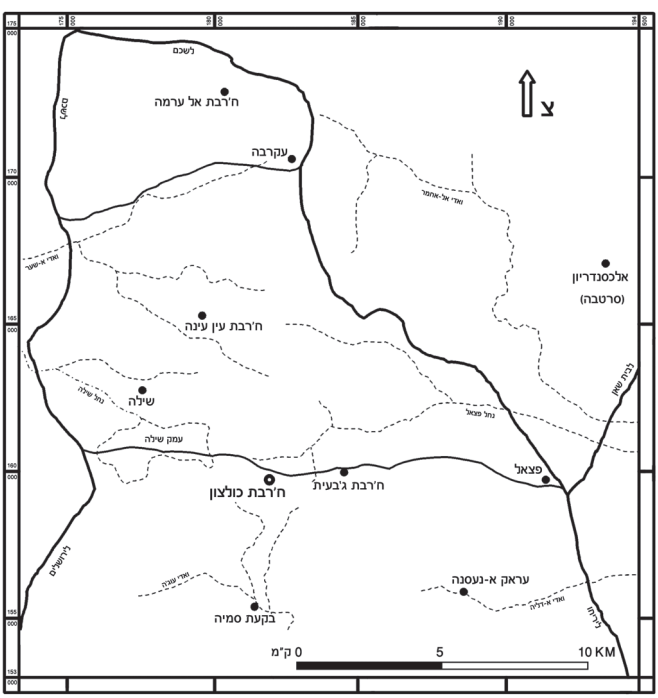

מפה 1: מפת איתור ח׳רבת כולצון

החורבה נסקרה לראשונה על ידי ו׳ גרן (תשמ״ד, 12). הוא תיאר שרידי מבנים הרוסים וכמה בורות מים חצובים בסלע. אנשי ׳משלחת הסקר הבריטי׳ ביקרו במקום, וציינו קיומן של ערמות אבנים בראש גבעה (Conder & Kitchener 1882, 395). האתר סומן במפת הסקר, גיליון XV, ריבוע Oq, בשם: Kulâsôn. פירוש שם האתר, על פי הסקר הבריטי, הוא ״מים הנובעים בבאר״ (Stewardson, 1888, 256). במפת המנדט הבריטי משנת 1941, קמ״ד 1:20000, גיליון 15–18, סומן האתר בשם: Kulâsûn.

בשנת 1934 ביקר ד׳ בראמקי באתר, בלי לדווח על ממצאים מיוחדים (תיק מנדטורי, שמור בארכיון רשות העתיקות). ישראל פינקלשטיין וצוותו ביקרו במקום בשנת 1986, במסגרת סקר הרי אפרים. כ־20% מהחרסים שנאספו תוארכו לתקופת הברזל א׳ ו־ב׳, כ־50% תוארכו לתקופות ההלניסטית והרומית, וכ־30% תוארכו לתקופה הביזנטית (Finkelstein et al., 1997, 747, fig 8.300). בשנת 1999 איתר א״י עיטם מצוות המלח״ם בחורבה מערה חצובה עם בית בד, שנפרצה על ידי שודדי עתיקות. באחת מדופנותיה נחצבה מחילת מסתור שאורכה הכולל כ־30 מ׳ (זיסו, תשס״ב, 29; ראו להלן מערכת מס׳ 12). בראשית שנת 2009 ערכו המחברים סקר ארכיאולוגי באתר מטעם המחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה על שם מרטין (זוס) באוניברסיטת בר אילן. זאת, בשל נזק שנגרם באחרונה עקב עבודות עפר, בניית טרסות חקלאיות ונטיעות זיתים שלוו בחפירות שוד.[1] בסקר שערכנו נלקטו חרסים בחורבה, ובניגוד לממצאי הסקר משנת 1986 התברר, כי יותר

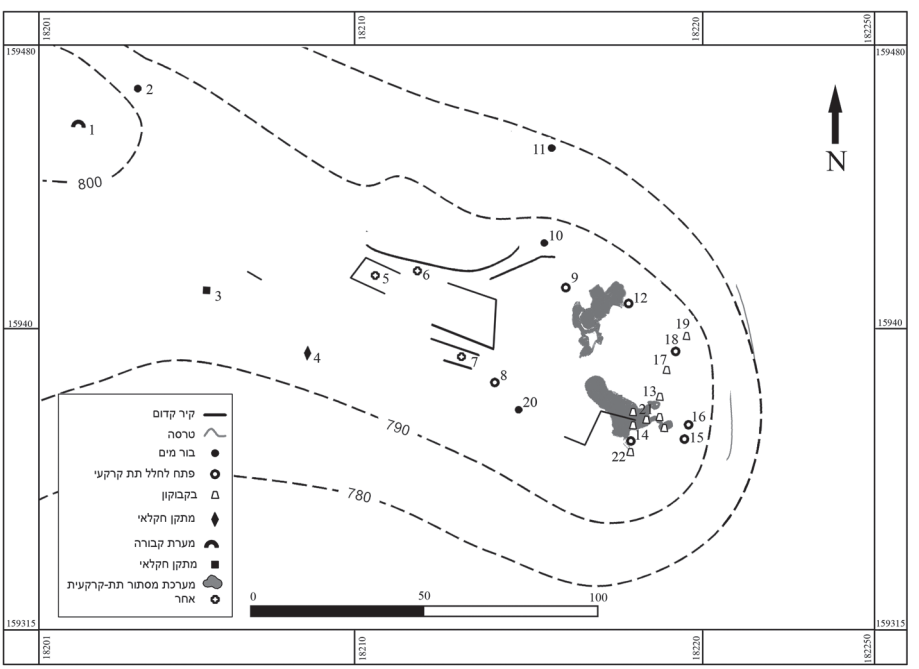

מפה 2: מפת הסקר בח׳רבת כולצון – נקודות הממצא (ראו נספח א׳)

1 תודתנו נתונה לדביר רביב ולחיים ממליה על עזרתם בעבודת השדה, ולפרופ׳ חנן אשל ז״ל ולגב׳ נילי גרייצר על סיועם. המאמר הוכן בתמיכת הקתדרה על שם קראוטהאמר מן המחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה באוניברסיטת בר אילן.

מ־90% מהממצא הקרמי שייך לפרק הזמן שבין המאה הראשונה לפני הספירה ועד לשליש הראשון של המאה השנייה לספירה, ככל הנראה, תקופת הפעילות העיקרית בחורבה.

בשטח החורבה התגלו שרידי מבנים, בורות מים ומכלולים תת־קרקעיים חצובים שנועדו לשימושים שונים. במדרונות המקיפים את החורבה התגלו בורות מים, מתקנים חקלאיים, מחצבות ומערת קבורה הכוללת עשרה כוכי קבורה (מפה 2).

במאמר זה יוצגו תוצאות הסקר הארכיאולוגי, בדגש על שרידים המעידים על יישוב יהודי שהתקיים באתר משלהי ימי הבית השני ועד לימי מרד בר־כוכבא, ביניהם מקוואות טהרה וכלי אבן. ממצאים "אתניים" מסוג זה נתגלו במאות אתרי יישוב מתקופה זו בארץ יהודה (זיסו, תשס"ב) ובגליל (Berlin, 2002). כמו כן, נתגלו באתר מערכות מסתור ששימשו בימי מרד בר־כוכבא, ומכלול קרמי עשיר מתקופה זו (ראו להלן).

מערכת מסתור צפונית (מערכת תת־קרקעית מס' 12):

המערכת כוללת חלל מרכזי גדול, ששימש ככל הנראה כבית בד (חללים A, B, C), ושלושה חדרי מסתור (D, E, F), שהיו מחוברים ביניהם במחילות ובמעברים חצובים (a-g) (איור 1).

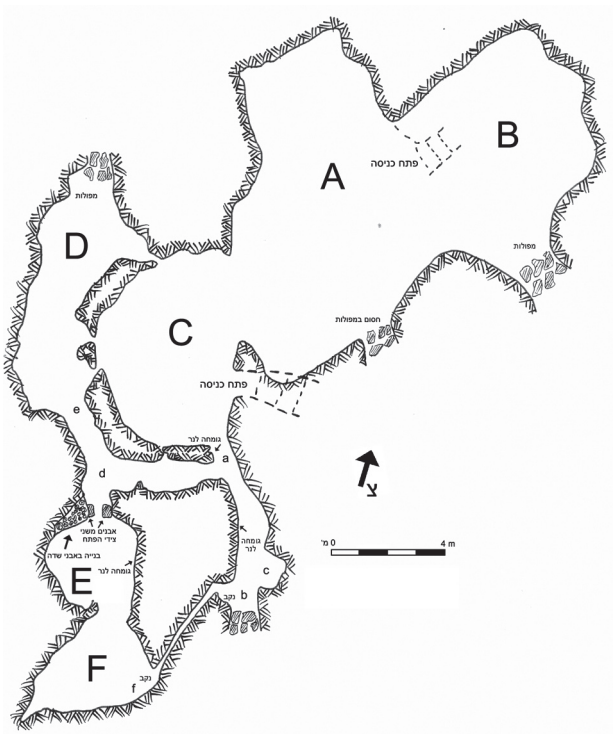

איור 1: תוכנית מערכת המסתור הצפונית (מערכת מס' 12)

כאשר המערכת נסקרה על ידינו לראשונה, לא איתרנו במרחב המרכזי רכיבים שאותם ניתן לשייך לבית בד, כפי שציין עיטם (ראו לעיל); ברם, ייתכן כי אלה נשדדו. אל המרחב המרכזי הובילו שני פתחים מדורגים ברוחב של כ־1.2 מ': הצפוני, נפתח למרחב

A, והשני, כ־10 מ׳ דרומית לפתח הראשון, נפתח למרחב C. בדופן הדרום־מזרחית של מרחב C נחצבה מערכת מחילות שהובילה לעבר חדרי מסתור פנימיים. גובה המחילות כ־1 מ׳, ורוחבן כ־60–70 ס״מ – ממדים אופייניים למערכות מסתור משפלת יהודה (קלונר וטפר, תשמ״ז; Kloner & Zissu, 2003). בדופן המערבית, בצמוד לפתח הכניסה למחילה, נחצב שקע בעל חתך משולש להנחת נר. כ־1 מ׳ מפתח הכניסה למחילה מצוי צומת מחילות a.

אורכה המוכר של מחילה a-b כ־7 מ׳; היא חצובה במפלס אחיד למדי, בעוד המשכה חסום במפולות. בדופן המערבית של המחילה נחצב שקע להנחת נר, ששימש להארת המערכת או כעזר לחוצב המחילה (לשקעים דומים, ר׳ קלונר וטפר, תשמ״ז, 58). חציבה b-f היא נקב ברוחב של כ־20 ס״מ (כנראה סדק בסלע שהורחב), כנראה לשם אוורור חדרי המסתור הפנימיים של המערכת, שבהם לא הותקנו פירי אוורור. אורך מחילה a-d, הניצבת למחילה a-b, כ־5 מ׳. הדופן הצפונית שלה סדוקה, ובנקודה מסוימת אף נוצרה פרצה קטנה (מידותיה 15X10 ס״מ), המקשרת בין מרחב C למחילה a-d; קו הסדק גרם לפרצות בסלע שבין המרחבים C ו־D. ראוי להדגיש, כי פרצות אלה נסתרות מעיני העומד במרחב C, ואינן מאפשרות איתור של מערכת המחילות. אורך מחילה d-e כ־2.5 מ׳, והיא מוליכה לעבר מרחב D (אורכו כ־9 מ׳, רוחבו הממוצע כ־2–2.5 מ׳ וגובהו כ־1.2 מ׳); בחלקו הצפוני חצובה מחילה נוספת שנחסמה במפולות. מנקודה d הוליך מעבר צר (כ־1 מ׳ אורכו) דרומה, לעבר חדרי המסתור E ו־F. מאחר שפתח המעבר המקורי בין נקודה d לחדר E רחב (כ־1 מ׳) ונוח לכניסה, היה על מתקיני מערכת המסתור להצר את מפתחו. לשם כך נבנה, בצמוד לדופן המערבית של פתח מרחב E, קיר מאבני שדה, שיצר מחילת מעבר (באורך של כ־1 מ׳); משני צדי הפתח החדש הונחו מזוזות מאבנים מסותתות גדולות, שהצרו אותו לרוחב של כ־0.5 מ׳; סביר, כי אף להן תפקיד בחסימת הפתח. חדר E (3.2X3 מ׳) וחדר F (3.5X4 מ׳) הפנימיים נעדרים פתח העולה אל פני השטח, והם נחצבו ושימשו, ככל הנראה, רק בשלב המסתור. בדופן המזרחית של חדר E נחצב שקע בעל חתך משולש, המיועד לנר. המערכת נחצבה במסלע גיר רך וחוואר מתקופת הקנומן, וחציבתה אינה מדויקת וסימטרית, בניגוד למערכות המסתור בשפלת יהודה, שנחצבו בסלע הקירטון, אך יש ביניהן דמיון במתווה. במערכת נמצאו חרסים רבים השכיחים במכלולים קרמיים מימי מרד בר־כוכבא (איור 2; טבלה 1).

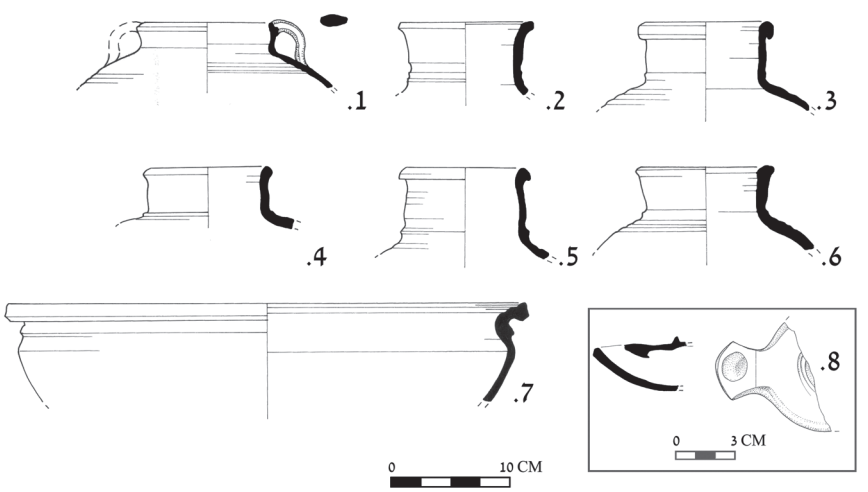

איור 2: לוח חרסים ממערכת המסתור הצפונית (מערכת מס׳ 12) (ראו טבלה 1)

טבלה 1: לוח חרסים ממערכת המסתור הצפונית

מס' סידורי	סוג הכלי	מספר רישום	תיאור	ממצא מקביל	תיארוך
.1	סיר בישול	1002/001	טין חום כהה־אדמדם, גריסים לבנים קטנים, חומר אחיד.	חורבת מדרס קלונר וטפר 1987, לוח 1: 13.	מאה א' לסה"נ – שליש ראשון של המאה הב' לסה"נ.
.2	קנקן	1002/003	טין חום בהיר, ליבה אפורה, גריסים שחורים ולבנים.	מצדה, טיפוס M-SJ7B1 Bar-Nathan 2006: 55, Pl. 5: 25.	מאה א' לפנה"ס – השליש הראשון של המאה הב' לסה"נ.
.3	קנקן	1002/008	טין כתום בהיר, ליבה חומה, גריסים לבנים קטנים.	מצדה, טיפוס M-SJ24 Bar-Nathan 2006: 74-75, Pl. 16: 103.	מאה א' לסה"נ – שליש ראשון של המאה הב' לסה"נ.
.4	קנקן	1002/005	טין כתום, ליבה אפורה, גריסים לבנים.	מצדה, טיפוס M-SJ7B1 Bar-Nathan 2006: 55, Pl. 5: 25.	מאה הראשונה לפנה"ס – השליש הראשון של המאה השנייה לספירה.
.5	קנקן	1002/002	טין חום בהיר, ליבה חומה, גריסים לבנים רבים.	עין ערוב, טיפוס AA3 Tsafrir & Zissu 2002, 20-21, fig. 13: 9.	מאה הראשונה לספירה – שליש ראשון של המאה השנייה לספירה.
.6	קנקן	1002/006	טין כתום, ליבה אפורה, גריסים לבנים גדולים.	מצדה, טיפוס M-SJ7B3 Bar-Nathan 2006: 56, Pl. 6: 30.	מאה הראשונה לפנה"ס – השליש הראשון של המאה השנייה לספירה.
.7	קרטר	1002/007	טין חום בהיר־בז', גריסים לבנים גדולים.	מצדה, טיפוס M-KR2D Bar-Nathan 2006: 127, Pl. 24:18.	מחצית שנייה של המאה הא' לסה"נ – השליש הראשון של המאה הב' לסה"נ.
.8	נר מקורצף	1002/004	טין כתום בהיר, ליבה חום כהה, גריסים לבנים.	ערוער, הרשקוביץ, תשנ"ב 312–310, Pl. 5:6.	המאה הראשונה לספירה

יקב תת־קרקעי מתקופת הברזל (?) שהוסב למערכת מסתור (מערכת מס׳ 14):

בחלקה הדרומי של החורבה אותר חלל תת־קרקעי גדול (מידותיו 10X25 מ׳ בקירוב, גובהו כ־2 מ׳) אשר בדופנותיו נחצבו מחילות קצרות, המוליכות לעבר סדרת בורות פעמוניים (איור 3).

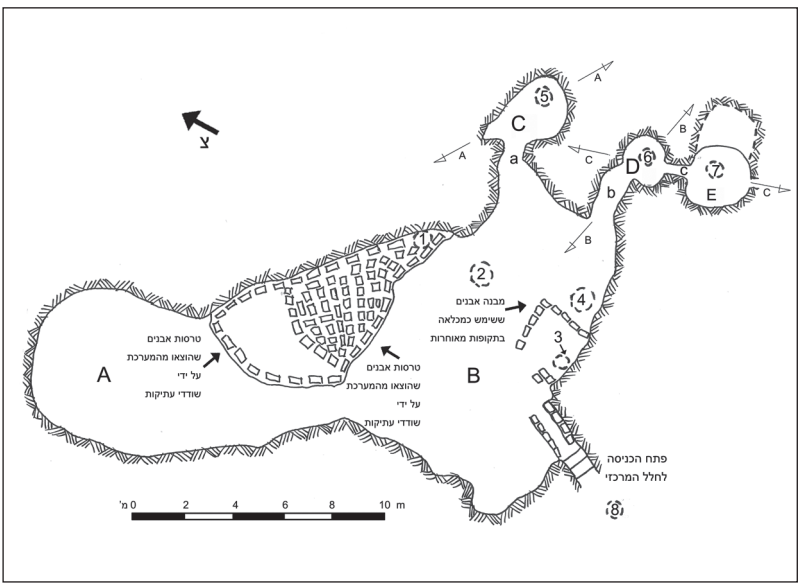

איור 3: תוכנית מערכת המסתור הדרומית (מערכת מס׳ 14)

פתח המערכת המדורג הוליך לעבר המרחב המרכזי, המחולק כיום לשני חלקים – מרחב A מצפון ומרחב B מדרום לו. ההפרדה ביניהם נעשתה באמצעות טרסות אבן התומכות שפך עפר, כנראה, תוצאת פעילות שודדי עתיקות. בתוך המערה, מימין לפתח הכניסה, מצויים קירות מאבנים בינוניות, כנראה, מכלאת צאן מאוחרת. בתקרת מרחב B נחצבו ארבעה פירים בקוטר של כ־60–80 ס״מ (פירים 1–4); מכאן רמז, כי חלק זה של המערה שימש בעבר כמקבץ בורות פעמון שדופנותיהן הוסרו, לשם חיבור לחלל תת־קרקעי גדול. בחלקו המזרחי של מרחב B נחצב מעבר צר a (אורכו כ־1 מ׳, רוחבו כ־0.7 מ׳), המוליך לעבר בור פעמוני C. בדופנות פיר בור מס׳ 5 נחצבו

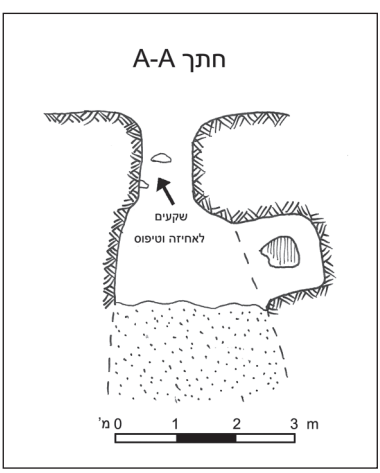

איור 3א: חתך A, מערכת מס׳ 14

שקעי טיפוס מפתח הבור למערכת התת־קרקעית (איור 3א חתך A). מחילה b (אורכה כ־3 מ') מוליכה מהחלק הדרום־מזרחי של מרחב B לעבר בור במתאר פעמוני D (איור 3ב, חתך B), עם פיר בקוטר 60 ס"מ (פיר 6). מחילה צרה c נחצבה בדופן הדרומית של בור D, והיא מוליכה אל בור פעמוני נוסף (בור E), החצוב במפלס נמוך יותר (איור 3; תמונה 1). חלקו המזרחי התחתון של הבור הורחב לכדי חדר מלבני במידות 2.5X4 מ'. פתח מחילה נוסף הותקן בחלקו הדרומי של הבור, ונמצא חסום באבנים (איור 3ג, חתך C).

במערכת המסתור נלקטו שברי כלי חרס רבים, השכיחים במכלולים מן המאה הראשונה ועד השליש הראשון של המאה השנייה לספירה, לרבות מימי מרד בר־כוכבא. שבר של קערת אבן מעיד על שימוש בידי יהודים במקום בתקופה הנ"ל (איור 4; טבלה 2).

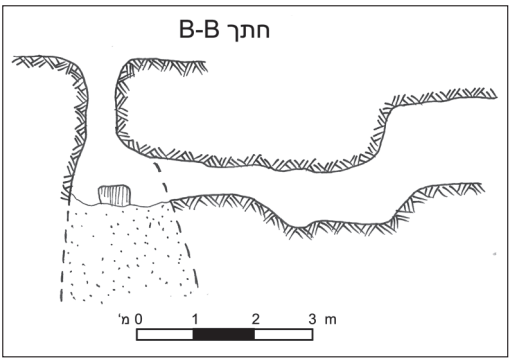

איור 3ב: חתך B, מערכת מס' 14

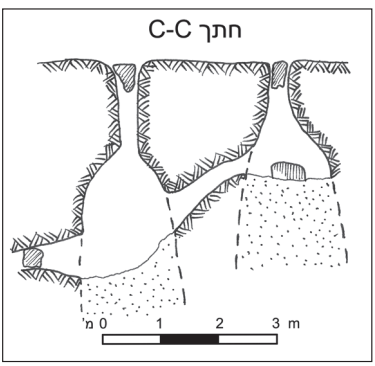

איור 3ג: חתך C, מערכת מס' 14

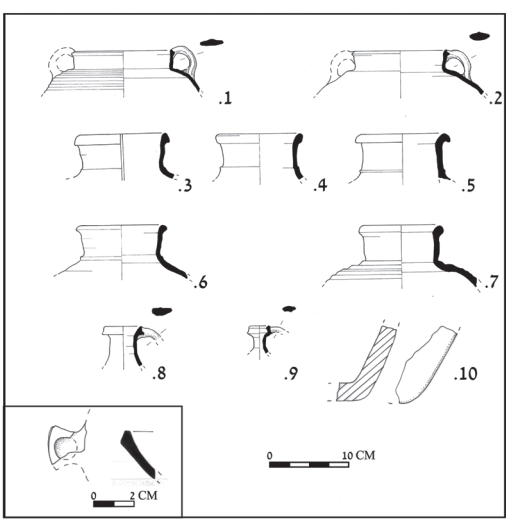

איור 4: לוח חרסים ממערכת המסתור הדרומית (מערכת מס' 14) (ראו טבלה 2)

תמונה 1: מחילה c ובקבוקון E ממערכת המסתור מס' 14, מבט לצפון

טבלה 2: לוח חרסים ממערכת המסתור הדרומית

מס׳ סידורי	סוג הכלי	מספר רישום	תיאור	ממצא מקביל	תיארוך
.1	סיר בישול	1001/003	טין כתום, ליבה חומה, גריסים לבנים.	מצדה, טיפוס M-CP1B2 Bar-Nathan 2006: 155-158, Pl. 27:16.	המחצית השנייה של המאה הא׳ לפנה״ס־ השליש הראשון של המאה הב׳ לסה״נ, כולל ימי מרד בר־כוכבא.
.2	סיר בישול	1001/007	טין כתום, חומר אחיד, גריסים לבנים קטנים.	מצדה, טיפוס M-CP24 Bar-Nathan 2006: 155-158, Pl. 27: 23.	המחצית השנייה של המאה הא׳ לפנה״ס־ השליש הראשון של המאה הב׳ לסה״נ, כולל ימי מרד בר־כוכבא.
.3	קנקן	1001/009	טין חום בהיר, ליבה כתומה, גריסים לבנים.	מצדה, טיפוס M-SJ24 Bar-Nathan 2006: 74-75, Pl. 16: 95.	מאה א׳ לסה״נ – השליש הראשון של המאה הב׳ לסה״נ.
.4	קנקן	1001/008	טין חום בהיר, ליבה כתומה, גריסים לבנים ושחורים.	מצדה, טיפוס M-SJ24 Bar-Nathan 2006: 74-75, Pl. 16: 99.	מאה א׳ לסה״נ – השליש הראשון של המאה הב׳ לסה״נ.
.5	קנקן	1001/002	טין כתום, ליבה אפורה, גריסים לבנים.	עין ערוב, טיפוס AA3 Tsafrir & Zissu 2002, 20-21, fig. 13: 9.	מאה א׳ לסה״נ – השליש הראשון של המאה הב׳ לסה״נ.
.6	קנקן	1001/001	טין אפור, ליבה אפורה בעלת שוליים כתומים, גריסים לבנים רבים.	מצדה, טיפוס M-SJ7B1 Bar-Nathan 2006: 55, Pl. 5: 25.	מאה א׳ לפנה״ס – השליש הראשון של המאה הב׳ לסה״נ.
.7	קנקן	1001/004	טין חום בהיר, ליבה אפורה, גריסים לבנים.	מצדה, טיפוס M-SJ24 Bar-Nathan 2006: 74-75, Pl. 16: 97.	מאה א׳ לסה״נ – השליש הראשון של המאה הב׳ לסה״נ.

.8	פך בישול	1001/005	טין חום־ורוד, ליבה אפורה, גריסים לבנים, סימני פיח.	ערוער, הרשקוביץ תשנ״ב 316–317, Pl. 13:2.	שליש ראשון של המאה הב לסה״נ, כולל ימי מרד בר־כוכבא.
.9	פכית	1001/006	טין חום כהה, גריסים לבנים ושחורים קטנים.	מצדה, טיפוס M-JT1 Bar-Nathan 2006: 193–194, Pl. 33: 10.	מאה א׳ לסה״נ – השליש הראשון של המאה הב׳ לסה״נ.
.10	קערת אבן	1001/011	שבר בסיס ודופן של קערת אבן עשויה קירטון.	עין ערוב, Tsafrir & Zissu 2002, 25–26, fig. 16: 3.	שלהי ימי הבית השני ועד לימי מרד בר־כוכבא.
.11	נר מקורצף	1001/012	טין כתום, גריסים לבנים קטנטנים.	ערוער, הרשקוביץ תשנ״ב: 310–312, Pl. 5:6.	המאה הא׳ לסה״נ

במערכת נכללו 7 בורות פעמון המחוברים ביניהם באמצעות הסרת הדפנות (לעיל, בורות 1–4), או בחציבת מחילות צרות (בורות 5–7). בור פעמוני נוסף נתגלה, בצמוד למסדרון הכניסה הראשי, מחוץ למערכת (בור מס׳ 8 בתוכנית; מס׳ 22 בטבלת השרידים העתיקים ובמפה הרלוונטית). שמונת הבורות הללו קרובים זה לזה, במרחק כולל של כ־15 מ׳ האחד מן האחר; הם נחצבו בסלעי החוואר והגיר מחבורת יהודה, ובהם סדקים מחלחלים רבים (גובהם הממוצע כ־2 מ׳ וקוטרם המשוער כ־2–2.5 מ׳, בממוצע). למרות זאת, לא נמצאו בדפנות הבורות שרידי טיח, ודומה, כי לא שימשו לאגירת נוזלים. פיר הכניסה בתקרת כל בור נאטם באבן עגולה או בכמה אבנים, אשר חלקן נמצאו באתרן. כמה מן הבורות כוסו בסחף, ועל כן לא ניתן היה לאמוד את מידותיהם. כאמור לעיל, אסף פינקלשטיין באתר שברי כלי חרס מתקופות הברזל א׳ והברזל ב׳, וביניהם שברי פיטָסים מתקופת הברזל א׳, מטיפוס שפת צווארון (Finkelstein et al., 1997, 746; קנקנים דומים נמצאו בבית אל ושילה ראו: עמירן, תשל״א, 282–283, לוח 77, 4–5). גם במהלך הסקר הנוכחי נלקטו בשטח החורבה שברי קערות מתקופת הברזל. על רקע נתוני סקר השדה – תוכנית הבורות והממצא הקרמי – דומה, כי מתקנים אלה שימשו בתקופת הברזל כיקב תת־קרקעי, ואוחסנו בהם קנקני התירוש. פתח הכניסה הקטן והאטום בתקרת הבור נועד, ככל הנראה, לשמור על טמפרטורה אחידה וקרירה החיונית לתסיסת התירוש.

ברחבי הרי בנימין ואפרים ידועים אתרים נוספים שבהם נחצבו יקבים תת־קרקעיים מטיפוס דומה, אשר תוארכו לתקופת הברזל. בחפירות משלחת אוניברסיטת פנסילבניה בגבעון (׳אל־ג׳יב׳) נחשף יקב תת־קרקעי מתקופת הברזל ב׳, הכולל 63 בורות פעמוניים (Pritchard, 1964), תגלית שהעניקה למתקנים מטיפוס זה את שמם העממי – ׳בורות גבעון׳. בחורבת שייח׳ עיסא שלמרגלות ג׳בל חרשה, כ־15 ק״מ צפונית־מערבית לגבעון, נחשפה מערכת בת 24 בורות פעמוניים שחוברו זה לזה בפתחים צרים. עיקר הממצא הקרמי בחורבה זו תוארך לתקופת הברזל ב׳, ועל כן זוהתה המערכת כיקב תת־קרקעי מתקופת המלוכה (פרומקין, תשס״ה, 53–56). מתקנים דומים התגלו במהלך סקר מערב

השומרון בח׳רבת ג׳מעין ובדיר דקלה (דר, תשמ״ב; דר, תשמ״ו). בח׳רבת ג׳בעית, השוכנת במרחק של כ־2.5 ק״מ ממזרח לח׳רבת כולצון, נסקרו פתחיהם של ארבעה בורות פעמוניים סמוכים שפתחיהם העליונים בעלי מגרעות חצובות, אשר זוהו כיקבים מתקופת הברזל (אילן ודינור, תשמ״ז, 118–119). במדרון הצפוני של החורבה בראש ג׳בל עורמה, כ־12 ק״מ מצפון לח׳רבת כולצון, נחשפו פתחיהם של בורות פעמון ששימשו כיקב במהלך תקופת הברזל. בחורבה זו נלקטו, במהלך הסקרים השונים, חרסים מתקופת הברזל א׳ ו־ב׳, ומקובל לזהותה עם העיר המקראית ׳ארומה׳ – עיר מושבו של אבימלך בן גדעון (אשל וארליך, תשמ״ח, 22).

עקב גודלם, צורתם, סמיכותם של הבורות זה לזה ומיקומם בתוך תחומי היישוב, נוצלו יקבים אלה למגוון שימושים בתקופות מאוחרות. בגבעון הוסבו חלק מן הבורות לבורות מים במהלך תקופת הברזל ובמהלך התקופה הרומית הקדומה (Pritchard, 1964, 9-10). בשטח 17 בגבעון נתגלו שישה יקבים, אשר חוברו לחלל אחד, ששימש בתקופה הרומית המאוחרת כמערת קבורה מעוטרת, בעלת ארקוסוליה (מִקמָרים) ושקתות קבורה. אל מערה זו חוברו עוד שני יקבים, שהוסבו למערת קולומבריום (Pritchard, 1964, 28-31). בח׳רבת ג׳מעין הוסבו היקבים, ככל הנראה, לשמש כבורות אשפה לכלי חרס הן בתקופת הברזל, הן בתקופה ההלניסטית (דר, תשמ״ו, 31). בדיר דקלה חוברו שישה יקבים מתקופת הברזל, שנחשפו במערב האתר, לחלל פעמוני מטויח גדול, ששימש במהלך התקופה הביזנטית כבור מים של מנזר חקלאי (דר, תשמ״ב, איור 103; Finkelstein et al., 1997, 241). אף בג׳בל עורמה הוסבו היקבים לבור מים גדול מטויח (בור ו׳), כחלק מפעולות הכשרת בורות המים של המצודה החשמונאית־הרודיאנית (אשל וארליך, תשמ״ח).

בתקופות ההלניסטית והרומית הקדומה הכירו, בוודאי, תושבי ח׳רבת כולצון את סדרת בורות הפעמון שבשטחם וניצלו אותה לצרכיהם. לאור הממצא הקרמי שהתגלה במערכת שתוארה לעיל, ניתן להציע, כי מערכת המחילות שקשרה בין מרחב B לבין בורות הפעמון, נחצבה כחלק מהכנות היישוב למרד בר־כוכבא, בעוד בורות היקבים C, D ו־E הוסבו לחדרי מסתור.

מקווה טהרה ובור מים צמוד (מערכת מס׳ 9) וממצאים מפני השטח:

בחלק הצפוני־מזרחי של האתר אותר חלל תת־קרקעי רבוע בגודל 4X3 מ׳ (איור 5), שדופנותיו כוסו בטיח אפור דו־שכבתי, האופייני לשלהי ימי הבית השני (פורת, תשמ״ט, 69–76). קרקעית החלל הייתה, אומנם, מכוסה ברובה באדמת סחף ומפולות, אך בצדה הובחנה מדרגה חצובה העולה אל מפתן פתח הכניסה, שגובהו כ־1.75 מ׳. הפתח נסתם בהתמוטטויות אבנים, וניכרים בו המזוזות ומשקוף הכניסה הקשות החצובים בסלע; מידותיו מאפשרים כניסה נוחה. בצמוד וממערב לחלל תת־קרקעי זה נחצב בור מים גדול, מטויח בטיח אפור דו־שכבתי. בין שני הבורות מפרידה מחיצת סלע, ברוחב של כ־0.75 ס״מ, שחלקה העליון הוסר, וכך הם חוברו יחדיו. על סמך מאפייני החלל המטויח ניתן לזהותו כמקווה טהרה. בור המים הצמוד למקווה הטהרה שימש בפועל כ״אוצר״, ועל כן הותקן החיבור בין שני החללים. אין לדעת בוודאות האם שני המתקנים הללו הם פרי מהלך תכנון וחציבה אחד.

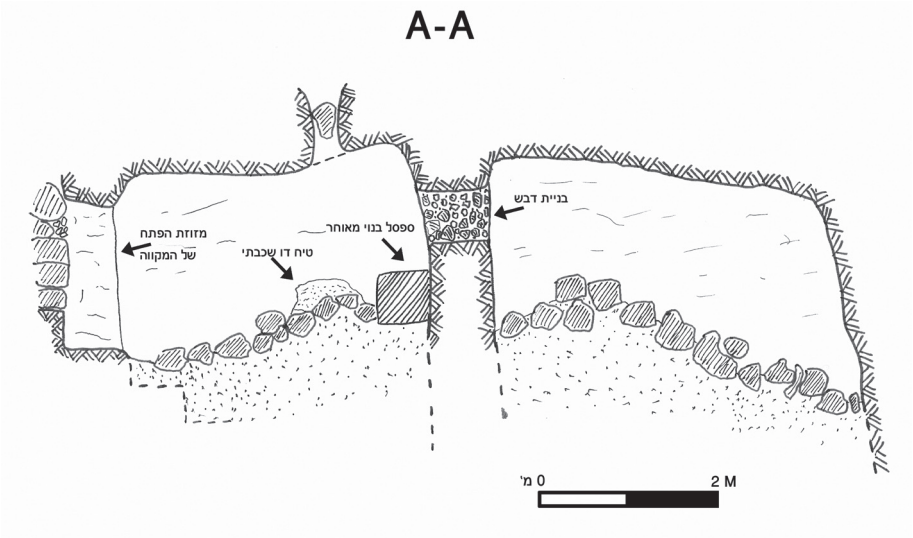

איור 5: תוכנית מקווה הטהרה (מערכת מס׳ 9)

דוגמאות לסידור מעין זה התגלו בין היתר באתרים חורבת עמודה (רייך, תש״ן, 450), ח׳לת אבו־סוד (עמית, תשנ״ז, 19–20, איור 10), תל שוכה (זיסו, תשס״א, 70–71), ח׳רבת בית סוויר – ״גבעת החי״ש״ (פלג, תשס״ה, 187–188), חורבת גרס (זיסו, תשס״ז, 222) וח׳רבת חיה, הסמוכה לאיתמר המצויה בתחומי היישוב השומרוני (פלג וגרינפלד, תשס״ז, 294–295).

בתקופה מאוחרת (ככל הנראה בתקופה הביזנטית) הוסב מקווה הטהרה בח׳רבת כולצון לבור מים. לשם כך הושלמה בניית המחיצה לגובה באבני דבש, ונחצב פיר אנכי בתקרתו, שדרכו נקוו ונשאבו המים (איור 5). ברחבי האתר נלקטו חרסים מתקופות הברזל, ההלניסטית, הרומית הקדומה והביזנטית. כן נלקטו שברי כלי אבן עשויים קירטון, דוחי טומאה, שהיו בשימוש אוכלוסייה יהודית בימי הבית השני ועד ימי מרד בר־כוכבא (איור 6; טבלה 3).

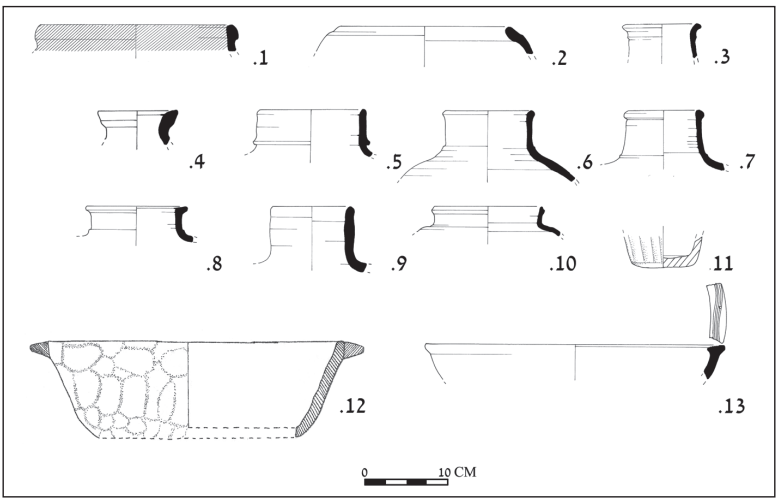

איור 6: לוח חרסים ממצא פני שטח מח׳רבת כולצון (ראו טבלה 3)

טבלה 3: לוח חרסים מפני השטח

מס׳ סידורי	סוג הכלי	מספר רישום	תיאור	ממצא מקביל	תיארוך
.1	קדרה/ סיר בישול	1003/011	טין אפור, חיפוי אדום, גריסים לבנים גדולים.	מגידו, Finkelstein, Zimhoni &Kafri 2000, 284, fig.11.31:1	ברזל ב׳.
.2	פיטס	1003/010	טין לבן־בז׳, ליבה אפורה, גריסים שחורים וחומים גדולים.	באר שבע, Aharoni 1973, pl. 58, no. 26	ברזל ב׳
.3	קנקן	1003/006	טין כתום, גריסים לבנים ושחורים קטנים.	יריחו, Bar-Nathan 2002, 36, Pl. 6:34	מחצית שנייה של המאה הב׳ לפנה״ס ועד ראשית המאה הא׳ לסה״נ
.4	קנקן	1003/007	טין כתום, ליבה אפורה, גריסים לבנים.	ירושלים Geva & Herskovitz 2006, 97, Pl. 4.2: 2.	מאה ב׳ לפנה״ס – מאה א׳ לפנה״ס
.5	קנקן	1003/008	טין כתום, ליבה אפורה וכתומה, גריסים לבנים קטנים מאוד.	יריחו, Bar-Nathan 2002, 31-32, Pl. 5:26.	מאה א׳ לפנה״ס

.6	קנקן	1003/003	טין חום בהיר, ליבה אפורה, גריסים לבנים קטנים.	מצדה, טיפוס M-SJ7B1 Bar-Nathan 2006: 55, Pl. 5: 25.	מאה א' לפנה"ס – השליש הראשון של המאה הב' לסה"נ.
.7	קנקן	1003/005	טין כתום, גריסים לבנים קטנים.	חורבת מדרס קלונר וטפר 1987, לוח 1: 7.	מאה א' לסה"נ – שליש ראשון של המאה הב' לסה"נ.
.8	קנקן	1003/009	טין כתום־ורדרד,ליבה אפורה, גריסים שחורים ולבנים.	עין ערוב, טיפוס AA6 Tsafrir & Zissu 2002, 20-21, fig. 13: 22.	מאה א' לסה"נ – השליש הראשון של המאה הב' לסה"נ.
.9	קנקן	1003/002	טין כתום־חום, ליבה אפורה, גריסים לבנים קטנים.	Magness 1993, 227-229, Form 6:1.	התקופה הביזנטית.
.10	סיר בישול	1003/012	טין חום־אדמדם, גריסים לבנים.	מצדה, טיפוס M-CP1B2 Bar-Nathan 2006: 155-158, Pl. 27:16.	המחצית השנייה של המאה הא' לפנה"ס – השליש הראשון של המאה הב' לסה"נ, כולל ימי מרד בר־כוכבא.
.11	ספל מידה	1003/004	עשוי קירטון		שלהי ימי הבית השני ועד לימי מרד בר־כוכבא
.12	קערת אבן	1003/013		Cahill, 1992, 254-255, Fig 15, 16	שלהי ימי הבית השני ועד לימי מרד בר־כוכבא.
.13	קדרה	1003/001	טין חום כהה, גריסים לבנים קטנים.	שילה, Bunimovitz & Finkelstein 1993, 192, Fig 6.70: 16.	התקופה הביזנטית

סיכום

תוצאות הסקר הארכיאולוגי שנערך בח'רבת כולצון מעידים על קיומו של יישוב קטן, אשר השתרע על פני כשלושה דונמים, והתקיים במהלך התקופות: הברזל, ההלניסטית, הרומית הקדומה והביזנטית. תקופת הברזל מיוצגת כאן בעיקרה בממצא חרסים ובריכוז בורות חצובים (שמונה), אשר שימשו, ככל הנראה, כיקב תת־קרקעי. החל מהתקופה החשמונאית (המאה השנייה לפני הספירה) ועד לשליש הראשון של המאה השנייה לספירה, התקיים במקום יישוב יהודי כפרי, כעדות מקוואות הטהרה, כלי האבן, מערכות המסתור ומכלול כלי החרס מתקופה זו. שטחו המצומצם של היישוב הבנוי, והעובדה כי בסביבת האתר

אותרה מערת קבורה אחת בלבד, מרמזים כי במקום התקיימה חווה חקלאית בבעלות בית־אב או כמה משפחות.

האתר מצטרף לסדרת אתרים בדרום־מזרח השומרון הנזכרים במקורות ההיסטוריים, שבהם נמצאו שרידים ארכיאולוגיים המעידים על קיום יישוב יהודי משלהי ימי הבית השני (קליין, תשס"ז; קליין, תשס"ט, 177–200). אתרים אלה השתייכו למערך ההתיישבות היהודית ברחבי פלך עקרבה שמצפון להרי יהודה, אשר סופח בימי השושלת החשמונאית לארץ יהודה והתקיים עד לימי מרד בר־כוכבא.

נספח א: טבלת השרידים שהתגלו במהלך הסקר בח'רבת כולצון

מס' סידורי	נ"צ ברשת ישראל	תיאור השרידים
.1	182019/159459	מערת קבורה בעלת עשרה כוכים. חזית המערה נהרסה
.2	182038/159470	בור מים. פי הבור מכוסה בטון ומשמש היום את חקלאי האזור
.3	182056/159412	חציבה בסלע.
.4	182083/159395	«בודידה" חצובה בסלע כוללת משטח עבודה וגומת איגום
.5	182105/159416	שרידי מבנה. הקיר המערבי נשתמר לגובה של שני נדבכים – נדבך ראשים ונדבך פתינים. בתוך המבנה נתגלו אבני פסיפס לבנות ושברי פי בור.
.6	182118/159418	קטע רחוב מצפון למבנה מס' 5, תחום על ידי שתי שורות אבנים גדולות
.7	182132/159391	קטע רחוב/ דרך מקומית ברוחב 4 מ' תחום על ידי שתי שורות אבנים גדולות
.8	182138/159385	סדרת חללים תת־קרקעיים מחוברים אחד לשני. בתוך המערה נמצאו שבר של קערת אבן ושבר נר מקורצף.
.9	182162/159412	בור מים פעמוני גדול ובצמוד אליו מקווה טהרה
.10	182157/159425	בור מים
.11	182157/159453	בור מים
.12	182178/159409	פתח של מערכת חללים תת־קרקעיים ששימשה למסתור בימי מרד בר־כוכבא.
.13	182188/159381	בקבוקון 1 במערכת המסתור הדרומית
.14	182180/159368	פתח למערכת חללים תת־קרקעית ששימשה למסתור בימי מרד בר־כוכבא
.15	182195/159368	מקווה טהרה ומערכת מסתור (?); חלל תת־קרקעי רבוע מטויח אפור, אליו מוליך מבוא חצוב. ייתכן כי המתקן שימש כמקווה טהרה. בדופן הדרומית נחצבה בשלב מאוחר מחילה צרה. עקב מפולות וסחף לא ניתן היה לבדוק את מהלך המחילה. ייתכן והמחילה חיברה את המתקן המטויח למערכת חללים סמוכה כחלק ממערכת מסתור
.16	182196/159372	חלל תת־קרקעי גדול. אל פתח החלל הוביל דרומוס מדורג חצוב בסלע

.17	182190/159388	פתח בקבוקון
.18	182193/159394	בור שבדופנותיו נחצבו שלושה כוכים
.19	182196/159397	פתח בקבוקון
.20	182147/159378	בור מים פעמוני
.21	182195/159375	חמישה בקבוקונים סמוכים. כנראה שימשו כמתקני אחסנה/יקב מטיפוס «בורות גבעון" בתקופת הברזל. שלושה בקבוקונים אוחדו בשלב מאוחר לחלל מרכזי גדול; כיום שרדו רק פירי הכניסה. שני בקבוקונים נוספים שולבו על ידי מחילות צרות למערכת מסתור כחלק מההכנות למרד בר־כוכבא.
.22	182180/159360	בור פעמוני לא מטוייח, פיר בקוטר של כ־75 ס"מ.

רשימת מקורות

אילן צ' ודינור א', תשמ"ז;

"גבעית, יישוב קדום בספר מדבר שומרון", בתוך: ז"ח ארליך (עורך), **שומרון ובנימין, קובץ מחקרים בגיאוגרפיה היסטורית,** בית ספר שדה עפרה, עפרה, עמ' 151–193.

אשל ח' וארליך ז', תשמ"ח;

"מבצרה של עקרבא בח'רבת עורמה", **קתדרה**, 47, עמ' 17–24.

גרן ו', תשמ"ג;

תיאור גיאוגרפי, היסטורי וארכיאולוגי של ארץ־ישראל, שומרון, ד', (תרגם ח' בן־עמרם, התרגום לפי מהדורת פריז 1868), יד יצחק בן צבי, ירושלים.

דר ש', תשמ"ב;

התפרוסת היישובית של מערב השומרון בימי הבית השני, המשנה והתלמוד ובתקופה הביזנטית, החברה להגנת הטבע, תל אביב.

דר ש', תשמ"ו;

"ח'רבת ג'מעין – כפר מימי הבית הראשון במערב השומרון" בתוך: ש' דר וז' ספראי (עורכים), **מחקרי שומרון, קובץ מחקרים**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב, עמ' 13–73.

הרשקוביץ מ', תשנ"ב;

"ערוער בשלהי תקופת בית שני", **ארץ־ישראל**, כ"ג, עמ' 309–319.

זיסו ב' תשס"א;

"גלוסקמת 'אמה ברת חנניא' מירושלים והיישוב היהודי מתקופת הבית השני בשוכה שבשפלת יהודה", בתוך: א' פאוסט וא' ברוך (עורכים), **חידושים בחקר ירושלים**, דברי הכנס השישי, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן, עמ' 64–74.

זיסו ב', תשס"ב;

היישוב הכפרי בהרי ושפלת יהודה, משלהי תקופת הבית השני עד לדיכוי מרד בר־כוכבא, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית, האוניברסיטה העברית, ירושלים.

זיסו ב', תשס"ז;

"לזיהוי של היישוב 'גרסה' ביהודה", בתוך: י' אשל (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון**, ט"ז, המרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון ומו"פ אזורי השומרון ובקעת הירדן, אריאל, עמ' 219–230.

עמירן ר', תשכ"ג;

הקיראמיקה הקדומה של ארץ־ישראל מראשית התקופה הניאוליתית ועד חורבן בית ראשון, מוסד ביאליק, ירושלים.

עמית ד׳, תשנ״ז;
מקוואות טהרה מימי בית שני בהר־חברון, חיבור לקבלת תואר מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
פורת י׳, תשמ״ט;
״טיח באמות מים כאינדיקטור כרונולוגי״, בתוך: ד׳ עמית, י׳ הירשפלד וי׳ פטריך (עורכים), **אמות המים הקדומות בארץ־ישראל**, יד יצחק בן צבי, ירושלים, עמ׳ 69–77.
פלג י׳, תשס״ה;
״החפירות בח׳רבת בית סוויר (גבעת החי״ש) באלון שבות״, בתוך: י׳ אשל (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון**, י״ד, המכללה האקדמית יהודה ושומרון ומו״פ אזורי השומרון ובקעת הירדן, אריאל, עמ׳ 183–190.
פלג י׳ וגרינפלד ע׳, תשס״ז;
״מקוואות טהרה ביישובים שומרוניים בשומרון״, בתוך: י׳ אשל (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון**, ט״ז, המרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון ומו״פ אזורי השומרון ובקעת הירדן, אריאל, עמ׳ 291–298.
פרומקין ע׳, תשס״ה;
״יקב תת־קרקעי מתקופת המלוכה במערב השומרון״, בתוך: י׳ אשל (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון**, י״ד, המכללה האקדמית יהודה ושומרון ומו״פ אזורי השומרון ובקעת הירדן, אריאל, עמ׳ 53–56.
קלונר ע׳ וזיסו ב׳, תשס״ו;
״מערכות המסתור בארץ יהודה: עדכון ארכיאולוגי וגיאוגרפי של השתרעות מלחמת בר־כוכבא״, בתוך: מ׳ מור (עורך), **לאוריאל: מחקרים בתולדות ישראל בעת העתיקה, מוגשים לאוריאל רפפורט**, מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים, עמ׳ 125–147.
קלונר ע׳ וטפר י׳, תשמ״ז;
מערכות המסתור בשפלת יהודה, הקיבוץ המאוחד והחברה לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה, תל אביב.
קליין א׳, תשס״ז;
פלך עקרבה בתקופה ההלניסטית והרומית על פי הממצא הארכיאולוגי ועל פי המקורות ההיסטוריים, חיבור לקבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן.
קליין, א׳, תשס״ט;
״היישוב היהודי בתקופת הבית השני בפלך עקרבה – הנדבך הארכיאולוגי״, בתוך: י׳ אשל (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון**, י״ח, המרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון ומו״פ אזורי השומרון ובקעת הירדן, אריאל, עמ׳ 177–200.
רייך ר׳, תש״ן;
מקוואות טהרה יהודיים בימי הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית, ירושלים.
שפנייר י׳, תשנ״ב;
מזרח השומרון בתקופה ההלניסטית, הרומית והביזנטית, חיבור לקבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן.
שפנייר י׳, תשנ״ט;
המדבר המזרחי של ארץ ישראל בתקופות ההלניסטית והרומית, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן.
שפנייר י׳, תש״ס;
״היישוב היהודי במדבר המזרחי בתקופת המשנה והתלמוד וקשריו עם ירושלים וסביבתה״,

בתוך: י' אשל (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון**, 9, המכללה האקדמית יהודה ושומרון, ומו"פ אזורי השומרון ובקעת הירדן,,אריאל, עמ' 183–200.
שפנייר י', תשס"א;
"המדבר המזרחי והמדבר הדרומי בעת העתיקה – קווי דמיון ושוני", בתוך: י' אשל (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון**, 10, המכללה האקדמית יהודה ושומרון, ומו"פ אזורי השומרון ובקעת הירדן, אריאל, עמ' 181–194.
שפנייר י' ורוזנסון י', תשנ"ט;
"הגבול המערבי של המדבר המזרחי – ארכיאולוגיה ומקורות ספרותיים יהודיים", בתוך: י' אשל (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון**, דברי הכנס השמיני תשנ"ח–1998, קדומים־אריאל, עמ' 97–114.

Aharoni Y., 1973;
Beer-Sheba I: Excavations at Tel Beer-Sheba, 1969-1971 Seasons, Tel Aviv University, Tel Aviv.

Bar-Nathan R., 2002;
Hasmonean and Herodian Palaces at Jericho, vol. III, The Pottery, Israel Exploration Society, Jerusalem.

Bar-Nathan R., 2006;
Masada VII, Israel Exploration Society, Jerusalem.

Benoit P., Milik J T & De Vaux R., 1961;
Discoveries in the Judaean Desert II: Les grottes de Murraba'at, Clarendon Press, Oxford.

Berlin A.M., 2002;
"Romanization and Anti-Romanization in Pre-Revolt Galilee", In A.M. Berlin & J.A. Overman (eds.), The First Jewish Revolt, Archaeology, History, and Ideology, Routledge, London and New York, pp. 57-73.

Bonimovitz S. & Finkelstein I., 1993;
"Pottery", in I. Finkelstein (ed.), *Shiloh, The Archaeology of Biblical Site*, Tel Aviv University, Tel Aviv, pp. 81-196.

Cahill J.M., 1992;
"Chalk Vessel Assemblages of the Persian/Hellenistic and Early Roman Periods", *Qedem*, vol. 33, pp. 190-274.

Conder C.R. & Kitchener H.H., 1882;
The Survey of Western Palestine, Samaria, vol. II, Palestine Exploration Fund, London.

Finkelstein I., Lederman Z. & Bunimovitz S., 1997;
Highland of Many Cultures, The Southern Samaria Survey, The Sites, Tel Aviv University, Tel Aviv.

Finkelstein I., Zimhoni O. & Kafri A., 2000;
"The Iron Age Pottery Assemblanges from Areas F, K and H and Their Stratigraphic and Chronological Implications", in I. Finkelstein, D. Ussiskin & B. Halpern, (eds.), Megiddo III, The 1992-1996 Seasons, Tel Aviv University, Tel Aviv, pp. 244-324.

Geva H. & Herskovitz M., 2006;
"Local Pottery of the Hellenistic and Early Roman Periods", in H. Geva (ed.), *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem*, vol. III, Israel Exploration Society, Jerusalem, pp. 94-143.

Kloner A. & Zissu B., 2003;
"Hiding Complexes in Judaea: An Archaeological and Geographical Update on the Area of the Bar Kokhba Revolt", in P. Schäfer (ed.), *The Bar Kokhba War Reconsidered*, Mohr Siebeck, Tübingen, pp. 181-216.

Magen Y., 2002;
The Stone Vessel Industry in the Second Temple Period: Excavations at Hizma and the Jerusalem Temple Mount, Israel Exploration Society, Jerusalem.

Magness J., 1993;
Jerusalem Ceramic Chronology, Sheffield Academic Press, Sheffield.

Pritchard J.B., 1964;
Winery, Defenses, and Soundings at Gibeon, University of Pennsylvania, Philadelphia.

Stewardson H.C., 1888;
The Survey of Western Palestine, A General Index, Palestine Exploration Fund, London.

Tsafrir Y. & Zissu B., 2002;
"A Hiding Complex of the Second Temple Period and the Time of the Bar-Kokhba Revolt at 'Ain-'Arrub in the Hebron Hills", In J.H. Humphrey (ed.), *The Roman and Byzantine Near East*, vol. III (Journal of Roman Archaeology Supplementary Series 49), Portsmouth, Rhode Island, pp. 7-36 .